

ENGELLİLERİN SOSYAL DIŞLANMA ALGILARININ BAZI SOSYODEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Uzman Sosyal Çalışmacı Sinan BALCI*

ORCID: 0000-0002-1155-4696

Öz

Bu araştırmada farklı yaş gruplarında bulunan engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin, bazı sosyo-demografik değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda, araştırmacı tarafından hazırlanan 6 soruluk demografik bilgi (cinsiyet, medeni durum, yaş grupları, yerleşim yeri, eğitim düzeyi ve ekonomik düzey) formu ve Bayram ve diğerleri (2010) tarafından Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılan 35 maddelik 4 alt boyuttan oluşan "Sosyal Dışlanma Ölçeği" kullanılmıştır. Cinsiyet değişkenine göre, tüm alt boyutlarda; yaş gruplarında, sosyal katılımçılık ve kültürel entegrasyon boyutlarında; medeni durum değişkenine göre, maddi yoksunluk, kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, sosyal katılımçılık; yerleşim yerine göre, kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme ve sosyal katılımçılık; eğitim değişkenine göre, uygun ev ve güvenli çevre ile sosyal katılımçılık; sosyoekonomik duruma göre, maddi yoksunluk, kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, uygun ev ve güvenli çevre, kültürel entegrasyon boyutlarında engellilerin sosyal dışlanma düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Engellilik, Sosyal Dışlanma, Sosyal Hizmet*

ANALYSIS OF SOCIAL EXCLUSION PERCEPTION OF DISABLED PEOPLE ACCORDING TO SOME SOCIODEMOGRAPHIC VARIABLES

Abstract

In this study, it was aimed to investigate the social exclusion levels of disabled individuals in different age groups according to some socio-demographic variables. In this context, demographic information (gender, marital status, age groups, settlement, education level and socioeconomic age) form that designed the research and Bayram et al. (2010) used the "Social Exclusion Scale 4, which consists of 4 sub-dimensions of 35 items, for which Turkish validity and reliability studies were conducted. According to gender variable, in all sub-dimensions; age groups, social participation and cultural integration; material deprivation, access to institutions and benefits, social participation according to the marital status variable; access to institutions and benefits and social participation by location; appropriate home and safe environment and social participation according to the education variable; according to socioeconomic status, financial deprivation, benefit from institutions and benefits, appropriate home and safe environment, cultural integration dimensions It was found that the social exclusion levels of the disabled differed statistically significantly.

Keywords: *Disability, Social Exclusion, Social Work.*

Giriş

Engellilik, bireylerin yaşamlarında doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle oluşan bedensel, zihinsel, sosyal beceri ve fonksiyonlarda meydana gelen kayıplar olarak bilinmektedir (Karip, 2016, s. 1). Engelli bireylerin bedensel ve ruhsal işlevlerindeki eksiklik ve fonksiyon kaybı, toplumsal yapı içerisinde birçok sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olabilmektedir. Engellilerin yaşadığı sorunların başında eğitim ve istihdam alanındaki sorunlar, sağlık hizmetlerine erişim ve fiziksel çevreyle bağlantılı sorunlar gelmekle birlikte, engelli bireylerin yaşadığı sorunlardan biri de sosyal dışlanmadır.

Sosyal dışlanma, sosyal bilimler literatüründe yeni bir kavram olmakla birlikte engelli bireylerin topluma bütünleşmesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Sosyal siyasal, ekonomik ve birçok boyuttan oluşan

* T.C. Sağlık Bakanlığı Artvin Devlet Hastanesi

sosyal dışlanma, dinamik bir sürece vurgu yapmaktadır (Tartanoğlu, 2011, s. 3). Sosyal dışlanma, toplumda dezavantaja sahip grupların farklı alanlarda toplumla bütünleşememe durumudur. Eğitimden, sağlık hizmetlerinden, ekonomik ve sosyal ilişkilerden dışlanma gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bunlarla birlikte engelli bireylerin yaşadığı sorunların yanı sıra yaş, eğitim, cinsiyet, eğitim düzeyi sosyoekonomik düzey ve medeni durum gibi unsurlarda sosyal dışlanmaya farklı boyutlar kazandırarak etki etmektedir. Sosyal dışlanmanın engelliler üzerindeki olumsuz etkisini ortadan kaldırabilmek için son dönemde engellilere yönelik toplumla bütünleşme ve topluma katılım alanındaki çalışmalara ağırlık verilmektedir. Engellilerin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşama aktif olarak katılabilmeleri, yaşam standartlarının artırılabilmesi, yaşayabilecekleri ayrımcılığın önüne geçilmesi amaçlanmaktadır.

Sosyal hizmet, insan hakları ve sosyal adalet gibi iki temel ilke üzerine kurulmuştur. Bireyin onuru ve değeri, insan onuruna saygı en önemli değerlerindedir. Engelli bireylerin hayatlarında yaşayabilecekleri sorunlar ve olumsuzluklar düşünüldüğünde toplumda dezavantajlı konuma düşebildikleri görülmektedir. Sosyal hizmet mesleğinin amacına da bağlı olarak engellilerin refahını ve toplumla bütünleşmelerini sağlamak, engellilerin sosyal ilişkilerini iyileştirmek temel hedeflerdendir. Sosyal hizmet, bu noktada engelli bireylerin de toplumda yaşayan diğer bireyler gibi eşit yurttaşlık hakkıyla ve adil bir biçimde yaşaması gerektiğini savunmaktadır. Sosyal hizmet alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları, engellilik refahı alanında hak temelli yaklaşım çerçevesinde mesleki uygulamalarını icra etmektedir.

Bu çalışmada engellilerin yaşadığı sosyal dışlanmaya vurgu yapmak, sosyal dışlanma olgusunun engelli bireylere etkisini engellilerin gözünden değerlendirebilmek amacıyla cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve ekonomik düzey, medeni durum, yerleşim yeri gibi değişkenlerle sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi incelemek hedeflenmiştir. Söz konusu değişkenlere göre engelli bireyler açısından sosyal dışlanma algısının farklılaşp farklılaşmadığının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. Engellilik

Engelliliğin tanımı konusunda yapılan araştırmalara ve uluslararası kuruluşların tanımlamalarına bakıldığında bu kavramın birçok şekilde ifade edildiği görülmektedir. BM (Birleşmiş Milletler), bu alanda engelliyi, kişinin özel ve toplumsal yaşantısında tek başına yapması gereken işleri, bedensel ve ruhsal yönden yeteneklerindeki kalıtsal veya sonradan olma herhangi bir eksiklik sonucu yapamayan kişi olarak belirtmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) engelliliği noksanlık, özürülük, maluliyet kavramları üzerinden tanımlamaktadır. Örgüt, engelliliği bireyden beklenen yetenek, işlev ve görevlerin dolayısıyla günlük aktivitelerin yerine getirilmesindeki eksiklik şeklinde tanımlamaktadır (Koca, 2010, s. 4).

2005 yılında yürürlüğe giren ve engellilere yönelik yürütülen sosyal politikaların temel eksenini konumunda olan Özürülüler Kanunu'nda engelli, doğuştan ya da sonradan herhangi bir nedenden dolayı ruhsal, bedensel, zihinsel, sosyal ve duygusal yeteneklerini farklı derecelerde yitirmesi sebebiyle toplumsal yaşama uyum ve

günlük ihtiyaçlarını karşılama zorlukları olan koruma-bakım, iyileştirme, danışmanlık ve destek hizmetlerine gereksinim duyan kişi olarak tanımlanmaktadır (Özürlüler Kanunu, 2005).

1.2. Engelliliğin Kaynağı ve Türleri

Engelliğe sebep olan faktörler, genel olarak doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrasında ortaya çıkan sorunlar olarak belirtilmektedir.

Engellilik olgusu kaynağına göre incelendiğinde genetik faktörler, annenin yaşadığı incinme ve ruhsal bozukluklar, akraba evliliği, alkol ve madde kullanımı, sağlıksız beslenme gibi durumlar doğum öncesi sorunları oluşturmaktadır (Ertan, 2017, s. 6). Doğum sırasında meydana gelebilecek sorunlar da engelliliğin nedenleri arasındadır. Bunlara hatalı ve uygunsuz doğum, yanlış uygulamalar ve travma örnek verilebilir. Doğum sonrası için de çeşitli sorunlar engelliliğe neden olmaktadır. İş kazaları, doğal afetler, terör olayları vb. engelliliğe kaynak oluşturmaktadır. Engelliliğin sınıflandırılmasında da çeşitli etkenler söz konusudur. Bireylerin engellilik durumları, bedensel-ruhsal fonksiyon kaybı ve bozukluklarına göre değişmektedir (Durduran, 2009, s. 11). 2002 yılında Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) ve Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ortaklığında engelliler alanında yapılan çalışmalarla engelli türleri de tanımlanmıştır. Engelli türlerinin 6 başlık altında ifade edildiği görülmektedir (ÖZİDA, 2002). Engelliliğin anlamlandırılması bakımından tanımlar hakkında bilgi sahibi olmak önem arz etmektedir.

Kas ve iskelet sisteminde eksiklik ve fonksiyon bozukluğu olan kişiler, ortopedik engelliler grubu içerisinde yer almaktadır. Tek ya da her iki gözüyle görme yetisinde tam veya kısmi kayıp ve bozukluklar ve bu kayıp nedeniyle renk ve gece körlüğü yaşayanlar görme engelli grubu içerisindedir. İşitme engelli ise tek ya da her iki kulağının duyma yetisinde tam veya kısmi kayıp ve bozukluklar olanlara denir. İşitme engelliler grubunda duyma yetisini kazanmak için kullanılan işitme cihazlarını kullanan bireyler de yer almaktadır. Dil ve konuşma engelliliği, bir nedene bağlı olarak konuşamayan ya da konuşma akıcılığında bozukluk olan kişileri kapsamaktadır (Durduran, 2009, s. 11). Diğer bireyleri duyduğu halde konuşamayan kekeme-afazi ve konuşma yetisi için alet kullanan kimseler de bu grup içerisinde ele alınmaktadır. Zihinsel engellilik, bireyde doğum öncesi, sırası ve sonrasındaki gelişim sürecinde birtakım nedenlerden dolayı fonksiyon ve gelişim sisteminde ortaya çıkan gerileme, durma ve uyumsuz davranışlarda geriliğin yaşandığı engellilik türüdür (Kalkan, 2018, s. 7). Süreğen (Kronik) engellilik ise bireyin işlev ve fonksiyonlarının bozulmasına yol açan, sürekli bakım ve tedavi gerektiren hastalık durumları olarak açıklanmaktadır. Süreğen engelliliğe neden olan hastalıklara örnek olarak kalp-damar, solunum ve sindirim sistemi hastalıkları örnek verilebilir.

Türkiye İstatistik Kurumunun 2011 yılındaki Nüfus ve Konut Araştırması sonucunda 3 yaş ve üzeri yaş gurubunda en az bir engeli bulunan nüfusun oranı, %6.9'dur (TÜİK, 2011). Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğünün Ocak 2019 bülteninde sosyal yardımlardan yararlanan engelli sayısı açıklanmıştır. 2018 yılı itibarıyla açıklanan verilerde %70 ve üzeri engel oranına sahip bakıma muhtaç engelli sayısı 287.726 olarak

belirtilmektedir. Engelli vatandaşlardan %40 ve %69 orana sahip engelli sayısı, 341.825 ve 18 yaş altı engelli sayısı 93.003'dir (www.eyh.aile.gov.tr, 2019).

1.3. Sosyal Dışlanma Nedir?

Sosyal dışlanma sosyal, ekonomik, siyasal, hukuki ve birçok boyutları olan nesnel olmasının yanında öznel değerlendirmelere de açık karmaşık bir sürece vurgu yapmaktadır. Kavram, genel anlamda belirli kişi veya grupların, bazı nedenlerden ötürü toplumsal katılım noktasında kısmen ya da tam olarak yaşadıkları toplumun dışında kalmalarıyla temel yurttaşlık eylemlerine katılamamaları durumunu ifade etmektedir. Sosyal dışlanma kavramı, sosyal bütünleşmenin karşıtı olarak değerlendirildiğinde kişinin toplumla bütünleşmesi ve fırsatlara erişiminin engellenmesi, toplum ve çevreyle olan bağlarının kopması ve yurttaşlık haklarından (siyasal, ekonomik, sosyal vb.) yoksun olma süreci olarak tanımlanmaktadır (Sapançalı, 2005, s. 53).

Sosyal dışlanma tanımlanırken ülkeden ülkeye, hatta aynı ülkedeki kişi/kurumlar arasında dahi farklılık olduğu belirtilmektedir. Bu farklılığın kaynağında ülkeler arasındaki gelişmişlik ve kültür farkı, siyasal bakış açılarının farklı olması toplumsal hayata katılmada zorluk yaşayan kesimlerin birbirinden farklı olması gibi faktörler mevcuttur. Sosyal dışlanmanın dinamik bir sürece vurgu yaptığı belirtilmektedir (Özgökçeler ve Bıçkı, 2010, s. 221).

Sosyal dışlanmanın dezavantaja sahip kişi ve grupların farklı alanlarda toplumla bütünleşememe durumları olduğunu aktaran Erdoğan ve Köten'in (2014) çalışmasına göre, söz konusu kavram bireylerin topluma katılımının engellenmesini göstermekte ve eşitsizliği belirtmek için ele alınmaktadır. Burada ifade edilen dışlanmanın, farklı biçimlerde gerçekleştiği belirtilmektedir. Bunlar; eğitimden, barınma olanaklarından, sağlık hizmetlerinden, sosyal ilişkilerden dışlanma vb. olarak açıklanmaktadır. Çeşitli nedenlerle (ırk, dil, din, cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik gibi) toplumsal olarak dezavantajlı konuma gelen grupların sosyal dışlanmaya uğrama risklerinin diğer bireylere göre daha fazla olduğu açıklanmaktadır (Erdoğan ve Köten, 2014, s. 22).

1.4. Sosyal Dışlanma ve Engelliler

Sosyal dışlanma riski bulunan kişi veya grupların çeşitlilik göstermesi ile kavramın, toplumlar arasında farklı anlamlara sahip oluşu bu olgunun boyutlarını genişletmekle birlikte AB'de sosyal dışlanma riski daha yüksek olan gruplar şöyle sıralanmaktadır:

- a) Uzun süreli işsizler, tek ebeveynli aileler
- b) Yaşlılar, yoksul çocuklar
- c) Göçmenler, özürlüler
- d) Evsizler, insan ticaretinde kullanılanlar
- e) Bakım kuruluşlarında yaşayanlar, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına uğrayanlar

Genel başlıklar altında sosyal dışlanma riski yüksek birey ve gruplar AB'de bu şekilde belirtilmektedir (Gökbayrak, 2005, akt.: Özgökçeler ve Bıçkı, 2010, s. 226).

Sosyal dışlanmaya maruz kalma riski yüksek olan söz konusu grupların en başta gelen özellikleri, topluma katılım ve toplumla bütünleşme noktasında yetersiz kalmalarıdır. Bu gruptakiler kendilerini yetersiz ve donanımsız hissedebilmektedirler. Sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıya kalan grupların toplumla bütünleşmede yaşadıkları zorluklar, iki boyutlu olarak açıklanmaktadır. İlk olarak bireyin topluma katılımındaki güçlüğün kendisinden kaynaklı olduğunu belirten içsel boyut, diğeri ise toplumdan kaynaklı olan yani sosyal çevrenin sosyal dışlanma tehlikesi altında bulunan kişi veya grupları içine almada yaşadığı tereddütler olarak belirtilen dışsal boyuttur (www.manevisosyalhizmet.com, 2018).

Sosyal dışlanmanın içsel ve dışsal boyutunun yanında hem bireyin hem de toplumun bütünleşme becerisini gösteremediği durumlar ise en tehlikeli boyut olarak belirtilmektedir. Bu boyut çift taraflı durum, olarak göze çarpmaktadır.

Engellilere yönelik yapılan araştırmalar, sosyal dışlanma sorununa yönelik çıkarımlarda bulunmamıza yardımcı olmaktadır. Sosyal dışlanmanın farklı boyutlarını geniş çerçevede yaşayan grupların başında gelen engellileri, sosyal hayata dâhil eden uygulamalar olsa da bu uygulamaların yetersiz olduğu belirtilmektedir. Engellilerin sosyal dışlanmaya uğradığı başlıca alanlar arasında eğitim, istihdam, kamu hizmetlerine ve ekonomik kaynaklara erişim gelmektedir (Köten ve Erdoğan, 2014, s. 25).

2. Yöntem

2.1. Problem Durumu

Son yıllarda engelli bireylerin toplumla bütünleşmeleri için birçok yasal düzenleme ve farkındalık kampanyaları düzenlendiği bilinmektedir. Buna rağmen engelli bireylerin toplumsal yapı içerisinde birçok sorunla karşı karşıya kaldıkları, söz konusu sorunların başında da sosyal dışlanmanın geldiği görülmektedir. Engelli bireylerde sosyal dışlanmanın en aza indirilmesi için öncelikli olarak engelli bireylerin sosyal dışlanma algılarını etkileyen demografik değişkenlerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu bakımdan çalışmanın temel sorusu; “Engelli bireylerde sosyal dışlanma düzeyi, demografik değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?” şeklindedir.

2.2. Hipotez

Engelli bireylerde sosyal dışlanma düzeyi bazı demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

2.2.1. Alt Hipotezler

1. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
2. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, yaş grubu değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
3. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, medeni durum değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

4. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, yaşadıkları yerleşim yeri değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
5. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, eğitim durumu değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
6. Engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri, ekonomik durum değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada engelli bireylerin araştırmaya konu olan demografik özelliklerine göre sosyal dışlanma düzeylerinin incelenmesi amaçlandığından nicel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Çalışmada betimsel çalışma modelleri arasında sıklıkla kullanılan tarama modelinden yararlanılmıştır. Bilindiği gibi tarama modeline göre gerçekleştirilen çalışmalarda büyük kitlelerin araştırmaya konu olan özelliklerinin (yaş, medeni durum, cinsiyet, öğrenim durumu, gelir düzeyi vb.) belirlenmesi amaçlanmaktadır (Can, 2014, s. 8).

2.2. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini, Trabzon ilinde yaşayan engelli bireyler oluşturmaktadır. Araştırmanın Örneklem grubunu ise Trabzon Araklı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı'ndan engelli aylığı ya da nakdi yardım alan 324 engelli birey oluşturmaktadır. Vakfın Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemine kayıtlı 621 engelli birey bulunmaktadır. Engellilerin tek bir çatı altında olabilmesi ve tüm engelliler hakkında çıkarımlar yapabilmek için engellilik türlerine göre ayırım yapılmamış ve sosyal yardım programlarından yararlanan (gelir seviyesi düşük) engelliler çalışma kapsamına alınmıştır. Araştırmanın örneklem grubunu oluşturan engelli bireyler söz konusu kurumdan yardım alan engelli bireyler arasından tesadüfi yöntem ile seçilmiştir. Vakfın yardımlarından yararlanmak için kuruma başvuran ve kayıtlı olan engellilerin sosyal yardım ve inceleme görevlileri tarafından kendilerine yöneltilen ölçeğe uygun cevaplar vermesi istenmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmaya dâhil edilen engelli bireylerin sahip oldukları demografik özelliklerin belirlenmesinde araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Araştırmaya dâhil edilen engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin belirlenmesinde Jehoel-Gijsbers ve Vrooman (2007) tarafından geliştirilen, Bayram ve diğerleri (2010) tarafından Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılan "Sosyal Dışlanma Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek 5'li Likert türünde olup, 35 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte yer alan maddeler kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), kararsızım (3), katılıyorum (4) ve katılmıyorum (5) şeklinde derecelendirilmektedir (Beşirli vd., 2016, s. 115). Bu araştırmanın etik açıdan uygunluğu Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından alınmıştır.

Bayram ve diğerleri (2010) tarafından yapılan geçerlik ve güvenilirlik çalışmasında ölçeğin toplam iç tutarlık katsayısının 0.85 olduğu, alt boyutlar ele alındığı zaman birinci alt boyut için 0.77, ikinci alt boyut için 0.82,

üçüncü alt boyut için 0.80 ve dördüncü alt boyut için 0.77 cronbach alfa değeri tespit edilmiştir (Bayram vd., 2010, s. 83).

Sosyal Dışlanma Ölçeği, dört alt boyuttan meydana gelmektedir. Ölçekte yer alan alt boyutlar maddi yoksunluk, sosyal katılımcılık, sosyal haklara ulaşma ve kültürel entegrasyon şeklinde sıralanmaktadır. Her bir alt boyuttan elde edilen puanın yüksek olması söz konusu alt boyutta bireyin dışlanma düzeyinin yüksek olduğunu, ölçek alt boyutundan elde edilen puanın düşük olması ise söz konusu alt boyutta düşük düzeyde dışlanma yaşandığını göstermektedir (Beşirli vd., 2016, s. 115-116).

2.4. İstatistiksel Analiz

Elde edilen verilerin analizinde SPSS 22 programı kullanılmıştır. Ölçek alt boyutlarına ilişkin veriler analiz edilmeden önce güvenilir olup olmadığı ve normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Bu değerler ölçek alt boyutlarının analiz için uygun güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Yapılan One Sample Kolmogorov-Smirnov normallik testi sonucunda alt boyutlara ilişkin verilerin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Bu nedenle non-parametrik analizler kullanılmıştır. Katılımcıların cinsiyetleri ve medeni durumlarına göre alt boyutlara ilişkin verilerin karşılaştırılmasında Mann Whitney U testi kullanılırken, yaş grupları, yaşadıkları yerleşim yerleri, eğitim durumları ve sosyo-ekonomik durumlarına göre alt boyutlarına ilişkin verilerin karşılaştırılmasında ise Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır. Ölçek alt boyutlarına ilişkin verilerin birbirleri arasındaki ilişkinin incelenmesinde ise Spearman Korelasyon analizi kullanılmıştır.

3. Bulgular

Araştırmaya dâhil edilen engelli bireylerin sahip oldukları demografik özelliklerin belirlenmesinde araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Kişisel bilgi formunda toplam 6 soru yer almakta olup, kişisel bilgi formunda yer alan sorular ile bazı demografik özelliklerin (engelli bireylerin cinsiyetleri, yaş grupları, medeni durumları, yaşadıkları yerleşim yerleri, eğitim durumları, sosyo-ekonomik durumları) tespit edilmesi amaçlanmıştır. Katılımcıların %19,1'i 20-29 yaş grubunda, %31,2'si 30-39 yaş grubunda, %22,8'i 40-49 yaş grubunda, %16,4'ü 50-59 yaş grubunda, %10,5'i 59+ yaş grubundadır. Katılımcıların %35,5'i evli, %64,5'i ise bekarlardan oluşmakta; %39,5'i köyde yaşarken, %49,4'ü ilçede yaşamakta ve %11,1'i ilde yaşamaktadır. Katılımcıların %22,8'i okur-yazar, %42,3'ü ilköğretim mezunu, %25,3'ü lise mezunu ve %9,6'sı üniversite mezunu; %31,2'sinin ekonomik düzeyi kötü, %44,1'inin ekonomik düzeyi orta ve %24,7'sinin ekonomik düzeyi iyidir.

Tablo 3.1. Katılımcıların Sosyal Dışlanma Ölçeği Maddelerine Verdikleri Yanıtlara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Alt boyut	N	X	Ss
Maddi yoksunluk	324	18,16	5,394
Sosyal haklar (kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme)	324	10,10	3,536
Sosyal haklar (uygun ev ve güvenli çevre)	324	16,04	4,523
Sosyal katılımcılık	324	20,46	5,188
Kültürel entegrasyon	324	10,97	3,836

Tablo 3.1. incelendiğinde, katılımcıların maddi yoksunluk, sosyal haklar (kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme), sosyal haklar (uygun ev ve güvenli çevre), sosyal katılım ve kültürel entegrasyon düzeylerinin orta seviyenin altında olduğu görülmektedir. Sosyal haklar boyutunu oluşturan kurumlardan ve yardımlardan faydalanma boyutunda hastane, nüfus müdürlüğü gibi kamu kurumlarında kötü muameleyle karşılaşmaları, kredi müracaatlarının reddedilmesi gibi maddeler bulunmaktadır. Sosyal haklar boyutunu oluşturan uygun ev ve güvenli çevre boyutunda yaşanan çevrenin kirli ve gürültülü olması, çevrede sürekli olayların çıkması, kişinin kendini güvende hissetmemesi gibi maddelerle uygun ev ve güvenli çevre koşullarına sahip olunmasıyla ilgili veriler elde edilmek istenmiştir.

Tablo 3. 2. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Cinsiyet	N	X	Ss	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Maddi yoksunluk	Kadın	135	19,60	6,324	181,99	24568,0	10127,0	,002
	Erkek	189	17,13	4,350	148,58	28082,0		
Sosyal haklar 1	Kadın	135	11,20	3,981	187,06	25253,5	9441,5	,000
	Erkek	189	9,32	2,949	144,96	27396,5		
Sosyal haklar 2	Kadın	135	17,32	5,077	186,73	25208,0	9487,0	,000
	Erkek	189	15,12	3,841	145,20	27442,0		
Sosyal katılım	Kadın	135	22,34	5,099	196,11	26475,5	8219,5	,000
	Erkek	189	19,11	4,830	138,49	26174,5		
Kültürel entegrasyon	Kadın	135	12,07	3,767	189,93	25640,0	9055,0	,000
	Erkek	189	10,17	3,695	142,91	27010,0		

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.2. incelendiğinde, katılımcıların cinsiyetlerine göre maddi yoksunluk, sosyal haklar 1, sosyal haklar 2, sosyal katılım ve kültürel entegrasyon düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ($p < 0,05$), tüm alt boyutlarda kadın katılımcıların sosyal dışlanma düzeyinin erkek katılımcılardan daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 3.3. Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Yaş grubu	N	X	Ss	Sıra Ort.	χ^2	p	Gruplar arası fark
Maddi yoksunluk	20-29 yaş	62	16,79	4,406	140,27	5,862	,210	-
	30-39 yaş	101	18,71	5,687	171,99			
	40-49 yaş	74	17,80	5,258	156,42			

	50-59 yaş	53	18,96	6,073	172,70			
	59+ yaş	34	18,53	5,065	172,18			
Sosyal haklar 1	20-29 yaş	62	10,40	3,180	175,35	8,547	,073	-
	30-39 yaş	101	10,65	3,665	176,87			
	40-49 yaş	74	9,61	3,557	146,89			
	50-59 yaş	53	10,06	3,759	159,04			
	59+ yaş	34	9,06	3,152	135,74			
Sosyal haklar 2	20-29 yaş	62	16,95	5,996	170,44	8,149	,086	-
	30-39 yaş	101	16,29	3,915	174,01			
	40-49 yaş	74	14,73	3,465	136,13			
	50-59 yaş	53	16,49	5,560	162,98			
	59+ yaş	34	15,76	2,463	170,47			
Sosyal katılımçılık	20-29 yaş	62	21,74	5,595	180,96	13,227	,010	1>3, 3<5
	30-39 yaş	101	20,95	5,220	172,57			
	40-49 yaş	74	18,66	4,467	132,80			
	50-59 yaş	53	19,96	6,041	151,11			
	59+ yaş	34	21,32	3,012	181,29			
Kültürel entegrasyon	20-29 yaş	62	12,21	4,410	190,94	13,481	,009	1>3, 1>5, 2>5
	30-39 yaş	101	11,29	3,620	172,48			
	40-49 yaş	74	10,12	3,335	143,69			
	50-59 yaş	53	10,64	3,448	154,93			
	59+ yaş	34	10,09	4,386	133,74			

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.3. incelendiğinde, katılımcıların yaş grupları göre maddi yoksunluk, sosyal haklar 1 ve sosyal haklar 2 düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$), sosyal katılımçılık ve kültürel entegrasyon düzeylerinin ise yaş gruplarına göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ($p<0,05$) görülmektedir. Sosyal katılımçılıkta, 20-29 yaş, 30-39 yaş ve 59+ yaş grubundaki katılımcıların dışlanma düzeyi 40-49 yaş grubundaki katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir. Kültürel entegrasyonda, 20-29 yaş grubundaki katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi 30-39 yaş, 40-49 yaş ve 50-59 yaş grubundaki katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek ve 30-39 yaş grubundaki katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi 40-49 yaş ve 59+ yaş grubundaki katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Tablo 3.4. Katılımcıların Medeni Durumlarına Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Medeni Durum	N	X	Ss	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Maddi yoksunluk	Evli	115	19,09	5,756	177,85	20453,0	10252,0	,028
	Bekar	209	17,65	5,126	154,05	32197,0		
Sosyal haklar 1	Evli	115	11,00	3,927	182,83	21025,5	9679,5	,004
	Bekar	209	9,61	3,204	151,31	31624,5		
Sosyal haklar 2	Evli	115	16,56	4,623	174,75	20096,5	10608,5	,080
	Bekar	209	15,75	4,452	155,76	32553,5		
Sosyal katılımçılık	Evli	115	21,45	4,745	181,68	20893,0	9812,0	,006
	Bekar	209	19,91	5,348	151,95	31757,0		
Kültürel entegrasyon	Evli	115	10,85	3,654	160,31	18435,5	11765,5	,754
	Bekar	209	11,03	3,939	163,71	34214,5		

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.4. incelendiğinde, katılımcıların medeni durumlarına göre sosyal haklar 2 ve kültürel entegrasyon sosyal dışlanma düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$), maddi yoksunluk, sosyal haklar 1 ve sosyal katılımçılık boyutlarında sosyal dışlanmada ise evli katılımcıların bekar katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek dışlanma düzeyine sahip olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Tablo 3.5. Katılımcıların Yaşadıkları Yerleşim Yerlerine Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Yerleşim Yeri	N	X	Ss	Sıra Ort.	χ^2	p	Gruplar Arası Fark
Maddi yoksunluk	Köy	128	18,36	5,568	165,84	,738	,691	-
	İlçe	160	18,16	5,342	162,49			
	İl	36	17,42	5,062	150,69			
Sosyal haklar 1	Köy	128	10,30	3,670	167,14	10,712	,005	1<3, 2<3
	İlçe	160	9,64	3,463	149,40			
	İl	36	11,44	3,009	204,22			
Sosyal haklar 2	Köy	128	16,36	4,312	174,58	4,774	,092	-

	İlçe	160	15,84	5,009	151,11			
	İl	36	15,78	2,587	170,18			
Sosyal katılımıcılık	Köy	128	20,19	4,842	158,07	8,643	,013	1<3, 2<3
	İlçe	160	20,15	5,363	156,34			
	İl	36	22,78	5,139	205,61			
Kültürel entegrasyon	Köy	128	10,88	3,353	162,55	5,194	,074	-
	İlçe	160	10,71	4,026	155,26			
	İl	36	12,44	4,332	194,51			

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.5. incelendiğinde, katılımıcıların yaşadıkları yerleşim yerlerine göre maddi yoksunluk, sosyal haklar 2 ve kültürel entegrasyon sosyal dışlanma düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$), sosyal haklar 1 ve sosyal katılımıcılık dışlanma düzeylerinde ise ilde yaşayan katılımıcıların sosyal dışlanma düzeyinin köyde ve ilçede yaşayan katılımıcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Tablo 3.6. Katılımıcıların Eğitim Durumlarına Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Eğitim Durumu	N	X	Ss	Sıra Ort.	χ^2	p	Gruplar arası fark
Maddi yoksunluk	Okur-Yazar	74	18,66	4,374	177,62	4,335	,228	-
	İlköğretim	137	17,86	5,216	158,43			
	Lise	82	17,93	6,509	150,25			
	Üniversite	31	18,87	5,220	176,79			
Sosyal haklar 1	Okur-Yazar	74	10,82	3,994	177,53	4,752	,191	-
	İlköğretim	137	9,64	3,298	151,40			
	Lise	82	9,89	3,067	161,58			
	Üniversite	31	10,97	4,231	178,10			
Sosyal haklar 2	Okur-Yazar	74	17,28	3,662	200,32	16,095	,001	1>2, 1>3
	İlköğretim	137	15,52	4,178	152,55			
	Lise	82	15,48	4,386	146,92			
	Üniversite	31	16,84	7,067	157,39			
Sosyal katılımıcılık	Okur-Yazar	74	21,20	4,690	177,33	13,467	,004	1>2, 2<3, 2<4
	İlköğretim	137	19,31	4,121	140,91			
	Lise	82	20,94	5,523	174,16			
	Üniversite	31	22,48	8,037	191,65			
Kültürel entegrasyon	Okur-Yazar	74	11,01	3,762	163,85	3,008	,390	-
	İlköğretim	137	10,74	3,851	155,89			
	Lise	82	10,82	3,198	162,69			
	Üniversite	31	12,26	5,209	187,97			

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.6. incelendiğinde, katılımcıların eğitim durumlarına göre maddi yoksunluk, sosyal haklar 1 ve kültürel entegrasyon sosyal dışlanma düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$), sosyal haklar 2 ve sosyal katılım sosyal dışlanma düzeylerinin ise katılımcıların eğitim durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ($p<0,05$) görülmektedir. Sosyal haklar 2’de, okur-yazar olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi ilköğretim mezunu ve lise mezunu olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Sosyal katılım sosyal dışlanma düzeyi ilköğretim mezunu olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Tablo 3.7. Katılımcıların Ekonomik Düzeylerine Göre Sosyal Dışlanma Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Karşılaştırılması

Alt boyut	Ekonomik Düzey	N	X	Ss	Sıra Ort.	χ^2	p	Gruplar arası fark
Maddi yoksunluk	Kötü	101	22,06	4,845	230,05	83,488	,000	1>2, 1>3, 2>3
	Orta	143	17,03	4,897	144,07			
	İyi	80	15,25	3,973	110,16			
Sosyal haklar 1	Kötü	101	11,85	3,670	207,42	35,771	,000	1>2, 1>3
	Orta	143	9,07	2,966	136,21			
	İyi	80	9,74	3,503	152,79			
Sosyal haklar 2	Kötü	101	16,57	4,006	179,40	6,663	,036	1>3
	Orta	143	16,01	4,661	161,20			
	İyi	80	15,41	4,849	143,49			
Sosyal katılım	Kötü	101	20,38	5,179	161,29	5,861	,053	-
	Orta	143	19,78	5,048	151,74			
	İyi	80	21,78	5,260	183,26			
Kültürel entegrasyon	Kötü	101	10,35	4,095	144,65	15,990	,000	1<3, 2<3
	Orta	143	10,69	3,793	155,34			
	İyi	80	12,25	3,282	197,84			

Sosyal haklar 1: Kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, Sosyal haklar 2: Uygun ev ve güvenli çevre

Tablo 3.7. incelendiğinde, katılımcıların ekonomik düzeylerine göre sosyal katılım boyutunda sosyal dışlanma düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$), maddi yoksunluk, sosyal haklar 1, sosyal haklar 2 ve kültürel entegrasyon sosyal dışlanma düzeylerinin ise ekonomik durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı ($p<0,05$) görülmektedir. Maddi yoksunlukta, ekonomik düzeyi kötü olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi ekonomik düzeyi orta ve iyi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek ve ekonomik düzeyi orta olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi ekonomik düzeyi iyi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Sosyal haklar 1’de, ekonomik düzeyi kötü olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi, ekonomik düzeyi orta ve iyi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Sosyal haklar 2’de, ekonomik düzeyi kötü olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi, ekonomik durumu iyi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Kültürel entegrasyonda, ekonomik durumu iyi olan katılımcıların sosyal dışlanma düzeyi, ekonomik durumu kötü ve orta olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

4.Tartışma

Türkiye’de engelli bireylerin toplumla bütünleşme noktasında ciddi sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Toplumsal hayatın birçok alanında görülen sorunlar engelli bireylerin toplumsal fonksiyonlarını bir bütünlük içinde yaşamalarına engel olmaktadır (Besiri, 2009, s. 353). Literatürde yer alan çalışmalarda engelli bireylerin dışlanma yaşadıkları alanların başında sosyal ve kültürel faaliyetler, toplumsal hayata dâhil olma ve erişilebilirlik hizmetlerinin geldiği rapor edilmiştir (Bucuka, 2017, s. 1). Bunun yanında engellilerde sosyal dışlanmayı oluşturan unsurların başında ekonomik dışlanma, kurumsal dışlanma ya da kurumsal destek yoksunluğu, sosyal destek yoksunluğu ve sosyal ilişkilerin zayıflaması gibi unsurların geldiği belirtilmektedir (Çakır, 2002, s. 83). Engelli bireylerin sosyal dışlanma süreçlerini incelemek amacıyla yapılan bu çalışmada araştırmaya dâhil edilen engeli bireylerin sosyal dışlanma alt boyutuna ilişkin görüşleri değerlendirildiğinde; maddi yoksunluk, sosyal haklar (kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme), sosyal haklar (uygun ev ve güvenli çevre), sosyal katılımçılık, kültürel entegrasyon konularında orta seviyenin altında dışlanma yaşadıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgulara göre, araştırmaya katılan engelli bireylerin toplumsal yapı içerisinde sosyal dışlanmayı yüksek düzeyde hissetmedikleri ve sosyal dışlanmaya yüksek düzeyde maruz kalmadıkları söylenebilir. Bu durumun temelinde son yıllarda engellilere yönelik sosyal hizmet ve politikalarda yapılan iyileştirmeler ve engellilik alanında yapılan farkındalık faaliyetlerinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Cinsiyet değişkenine göre ele alındığı zaman, araştırmaya dâhil edilen engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre erkek katılımçılar ile kıyaslandığı zaman kadın katılımçılarının maddi yoksunluk, kurum ve yardımlardan faydalanabilme, uygun ev ve güvenli çevre, sosyal katılımçılık ve kültürel entegrasyon konularında daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Toplumsal yapı içerisinde çalışma hayatına dâhil olmak hem gelir düzeyinin arttırılması hem de sosyal katılım açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü sosyal ilişkiler kurulabilmesi için bireyin gelir kaynağı sağlayacağı bir işe entegre olması gerekmektedir (Çakır, 2002, s. 86). Engelli bireylerde de emek piyasasından dışlanma ekonomik dışlanmanın en belirgin göstergelerinden birisi olmakla beraber (Çaha, 2016, s. 134), ekonomik dışlanma maddi yoksunluğu da beraberinde getirmektedir. Yapılan bu araştırmada erkekler ile kıyaslandığı zaman kadınların daha fazla maddi yoksunluk yaşamalarının temelinde toplumsal yapı içerisinde erkekler kadar işgücüne dâhil olmamalarının ve daha fazla iş aramalarının yattığı düşünülebilir. Bu noktada engelli bireylerin daha iyi yaşam standartlarına sahip olmaları için engellilere yönelik istihdam politikaları geliştirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Çaha, 2016, s. 137). Yapılan bu araştırmada elde edilen bulgular değerlendirildiği zaman ise engellilere yönelik istihdam politikaları geliştirilirken kadınlara pozitif ayrımcılık tanıyan ve engelli kadınların istihdama katılımlarını daha fazla desteleyen politikalar oluşturulması gerektiği söylenebilir.

Yapılan bir çalışmada engelli kadınların sayısının erkeklerden daha fazla olduğu, buna karşılık kadınların erkeklere kıyasla işgücüne daha az katıldıkları tespit edilmiştir. Bunun temel nedenleri arasında kadın işçilerin daha ağır şartlarda çalışmaları ve erkeklere kıyasla iş yaşamında daha fazla sosyal dışlanmaya maruz

kalmaları gibi nedenlerin geldiği belirtilmiştir (Darıyemez, 2012, s. 64). Literatürde yer alan bu bilgiler dâhilinde iş yaşamına katılmayan engelli kadınların da maddi yoksunluk yaşamalarının muhtemel bir durum olduğu söylenebilir.

Araştırmada ev ve güvenli çevre alt boyutunda erkek katılımcılar ile kıyaslandığı zaman kadın katılımcıların daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalarda genellikle bedensel engelli bireylerin ev ve güvenli çevre konusunda sorunlar yaşadıkları, yaşanan sorunların başında da ev içi fiziksel imkânların yetersiz olmasının geldiği rapor edilmiştir (Ergüden, 2008, s. 69). Bu alanda yapılan bir çalışmada çeşitli nedenlerle (cinsiyet, engellilik gibi) toplumsal olarak dezavantajlı konuma gelen grupların sosyal dışlanmaya uğrama risklerinin diğer bireylere göre daha fazla olduğu açıklanmaktadır (Erdoğan ve Köten, 2014, s. 22). Engelli bireylerde kadınların ev ve güvenli çevre alt boyutunda erkek bireylere kıyasla daha fazla sosyal dışlama yaşamalarının temelinde kadınların erkeklere kıyasla iş hayatına ve sosyal yaşama daha az dâhil olmalarının ve zamanlarının büyük bir bölümünü evde geçirmelerinin yattığı düşünülebilir.

Yaş grubu değişkenine göre ele alındığı zaman, araştırmaya katılan engelli bireylerin maddi yoksunluk, kurum ve yardımlardan faydalanabilme, uygun ev ve güvenli çevre konularında sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Buna karşılık engelli bireylerin sosyal katılım ve kültürel entegrasyon konularında sosyal dışlanma düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, 20-29 yaş, 30-39 yaş ve 59+ yaş grubundaki engelli bireylerin sosyal katılım konusunda sosyal dışlanma düzeylerinin 40-49 yaş grubundaki engelli bireylerden daha yüksek olduğu, kültürel entegrasyon konusunda ise sosyal dışlanma yaşama düzeyinin küçük yaş grubundaki engelli bireyler lehine yüksek olduğu bulunmuştur. Türkiye'nin de dâhil olduğu 28 Avrupa ülkesini kapsayan ve Eurostat tarafından yapılan engellilik alanındaki bir araştırmada 15-65 yaş grubundaki engelli insanların yaklaşık %28'inde devam eden bir sağlık sorunu ya da hareket kısıtlılığının bulunduğu bildirilmiştir (Eurostat Statistics Explained, 2017). Bilindiği gibi engelli bireylerde sosyal dışlanma sosyal bütünleşmeyi sağlayan ekonomik, sosyal ve politik sistemlerin tümünden kısmen ya da tümüyle yararlanamama durumudur. Söz konusu unsurların yanında kültürel entegrasyon konusunda sorunlar yaşanması da önemli bir sosyal dışlanma göstergesi olarak dikkate alınmaktadır (Çakır, 2002, s. 84). Bu araştırmada kültürel entegrasyon noktasında küçük yaş grubundaki engelli bireylerin yüksek düzeyde sosyal dışlanma yaşamalarının temelinde yetişkin bireyler kadar sosyal bir çevreye sahip olmalarının yattığı düşünülebilir. Buna karşılık literatürde yer alan bazı çalışmalarda engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin yaş grubu değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediğini ortaya koyan araştırma bulguları da mevcuttur (Sarıgül, 2016, s. 86).

Medeni durum değişkenine göre ele alındığı zaman, engelli bireylerin kültürel entegrasyon ile uygun ev ve güvenli çevre konusunda dışlanma yaşama düzeylerinin anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Buna

karşılık maddi yoksunluk, kurumlardan ve yardımlardan faydalanma ile sosyal katılımcılık konularında bekâr bireylerle kıyaslandığı zaman evli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatürde yer alan araştırma bulguları da medeni durum değişkeninin engelli bireylerde sosyal dışlanma üzerinde önemli bir belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Sarigül (2016, s. 87) tarafından bu konuda yapılan bir çalışmada bedensel engelli bireylerde sosyal dışlanma düzeyinin medeni durum değişkenine göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiş, elde edilen bulgulara göre eşi vefat eden engelli bireylerin evli bireylere kıyasla daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları rapor edilmiştir. Engelli bireyleri sosyal açıdan korumayı amaçlayan kurumların yetersiz olması sosyal dışlanmanın önemli bir boyutunu meydana getirmektedir. İhtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde gelire sahip olmayan, herhangi bir işi olmayan ya da işi olduğu halde yardıma muhtaç durumda bulunan kişileri koruyacak yasal düzenlemeler ve kurumlar sosyal dışlanmanın en aza indirilmesine katkı sağlamaktadır (Çakır, 2002, s. 87). Bu noktada yapılan bu çalışmada bekâr katılımcılar ile kıyaslandığı zaman evli katılımcıların kurumlardan ve yardımlardan faydalanma konusunda daha fazla sosyal dışlanma yaşama nedenlerinin başında bekâr katılımcılarla kıyaslandığı zaman ev geçindirme yükümlülüklerinin bulunması, buna paralel olarak mevcut gelirlerinin yanında yardım kurumlarından daha fazla yardım talep etmelerinin yattığı düşünülebilir.

Yaşanılan yerleşim yeri değişkenine göre ele alındığı zaman, araştırmaya katılan engelli bireylerin maddi yoksunluk yaşama, uygun ev ve güvenli çevre ile kültürel entegrasyon konularında sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin yaşadıkları yerleşim yeri değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Buna karşılık illerde yaşayan engelli bireylerin kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme ile sosyal katılımcılık konularında ilçe ve köylerde yaşayan engelli bireylere kıyasla daha fazla sosyal dışlanma yaşadıkları belirlenmiştir. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiği zaman engelli bireylerin kurumlardan sosyal yardım alma düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir. Ergüden (2008, s. 82) tarafından bu konuda yapılan bir çalışmada bedensel engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmış, araştırmaya 60 bedensel engelli birey dâhil edilmiş, araştırmanın sonunda engelli bireylerin sadece %8.3'ünün resmi kuruluşlar ya da gönüllü derneklerden yardım aldıkları tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmada da illerde yaşayan engelli bireylerin ilçe ve köylerde yaşayan engelli bireyler ile kıyaslandığı zaman kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme konusunda daha fazla dışlanma yaşamalarının temelinde illerde engelli nüfusunun fazla olmasının, buna paralel olarak resmi kurumlar tarafından yapılan yardımların yetersiz kalmasının yattığı düşünülebilir.

Eğitim düzeyi değişkenine göre ele alındığı zaman, araştırmaya katılan engelli bireylerin maddi yoksunluk yaşama, kültürel entegrasyon, kurum ve yardımlardan faydalanabilme konularında sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Buna karşılık eğitim düzeyi düşük olan engelli bireylerin eğitim düzeyi yüksek olan bireylerle kıyaslandığı zaman uygun ev ve güvenli çevre konusunda daha fazla sosyal dışlanma yaşadıkları, ilköğretim mezunu engelli bireylerle kıyaslandığı zaman diğer eğitim düzeylerine sahip engelli bireylerin ise sosyal katılımcılık konusunda daha fazla sosyal dışlanma yaşadıkları

tespit edilmiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasının temelinde eğitim düzeyi yüksek olan engelli bireylerin sosyal hayattan beklentilerinin daha yüksek olmasının, buna karşılık mevcut şartlarda beklentilerinin yeterli düzeyde karşılanmamasının yattığı düşünülebilir. Sarıgül (2016, s. 92) tarafından bu alanda yapılan ve bedensel engelli bireyler üzerinde gerçekleştirilen benzer bir çalışmada eğitim durumu değişkenine göre bedensel engelli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin incelenmesi amaçlanmış, araştırmanın sonunda eğitim düzeyi yüksek olan engelli bireyler ile kıyaslandığı zaman düşük eğitim seviyesine sahip olan bedensel engelli bireylerin daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları tespit edilmiştir. Literatürde yer alan bulgular da engellilerde eğitim düzeyi ile sosyal dışlanma yaşama arasında anlamlı bir ilişki olduğu görüşünü desteklemektedir. Bunun temel nedeni olarak ise eğitim düzeyine göre engelli bireylerin sosyal haklar konusundaki bilgi düzeylerinin farklı olması gösterilmektedir. Darıyemez (2012, s. 85) tarafından bu konuda yapılan bir çalışmada engelli bireylerde eğitim düzeyi arttıkça sosyal haklar konusunda da bilgi düzeylerinin arttığı belirtilmiştir. Söz konusu çalışmada meslek yüksekokulu ve lisans mezunu engelli bireylerin sosyal haklar konusundaki bilgi düzeylerinin ilkokul ve ortaokul mezunu engelli bireylerden daha yüksek olduğu rapor edilmiştir.

Ekonomik düzeye göre ele alındığı zaman, sosyal katılımçılık konusunda engelli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin benzerlik gösterdiği, diğer alanlarda ise engelli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin ekonomik durumlarına göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, maddi yoksunluk, kurumlardan ve yardımlardan faydalanabilme, uygun ev ve güvenli çevre konularında maddi durumu kötü olan engelli bireylerin, kültürel entegrasyon konusunda ise maddi durumu iyi olan engelli bireyleri daha fazla sosyal dışlanma yaşadıkları tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde Elwan (1999) tarafından yapılan çalışmada dünya bankasının tahminlerine yer verilmiş olup engellerin dünyanın en yoksul beşte birlik dilimini oluşturduğu ayrıca daha çok gelişmekte olan ülkelerde yaşadıkları rapor edilmiştir. Sarıgül (2016, s. 92) tarafından bu alanda yapılan ve bedensel engelli bireyler üzerinde gerçekleştirilen benzer bir çalışmada ekonomik düzeyi yüksek olan engelli bireyler ile kıyaslandığı zaman düşük gelir düzeyine sahip olan bedensel engelli bireylerin daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları tespit edilmiştir. Ekonomik yapının güçlü olmasının temelinde bireyin istihdama dâhil olması yatmaktadır. Toplumsal yapı içerisinde dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan engelli bireylerin normal yaşam şartlarına sahip olmaları için ekonomik yapılarının güçlü olması, bunun sağlanabilmesi için de istihdama katılmaları gerekmektedir. Böylece engelli bireyler toplumla bütünleşmekte ve sosyal dışlanma düzeyleri en aza inmektedir (Genç ve Çat, 2013, s. 363). Buna karşılık yapılan çalışmalarda engelli bireylerin istihdama katılımlarının düşük (Karakan, 2018, s. 35), ekonomik yapılarının zayıf olduğu ve maddi sorun yaşadıkları görülmektedir (Genç, 2015, s. 83). Bu noktada istihdama katılamayan, dolayısıyla da sosyo-ekonomik açıdan zorluklar yaşayan engelli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin yüksek olması muhtemel bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak, sosyal çalışmanın önemli araştırma alanlarından birisini sosyal dışlanma oluşturmaktadır. Toplumla bütünleşmeyi sağlayan sosyal ve ekonomik birtakım kaynaklardan ve haklardan yoksun olma anlamına gelen sosyal dışlanma olgusu genel olarak yoksunluk ve yoksulluk üzerine kurulmuştur. Söz konusu yoksunluk ve yoksulluk düzeyleri bireyden bireye hatta ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Ancak tüm toplumlarda sosyal dışlanmanın en fazla görüldüğü bireyler içerisinde engelli bireyler önemli bir yer tutmaktadır. Engelli bireylerde sosyal dışlanmanın en aza indirilmesi için sosyal dışlanmaya neden olan unsurların iyi bilinmesi ve engellilerin sosyal dışlanma düzeylerini etkileyen sosyo-demografik değişkenlerin incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla gerçekleştirilen bu çalışmada engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerinin orta seviyenin altında olduğu, diğer bir ifadeyle engellilerin sosyal dışlanmayı yüksek düzeyde hissetmedikleri tespit edilmiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasının temelinde dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de son yıllarda engellilere pozitif ayrımcılık tanıyan kanunların genişlemesi ve farkındalık kampanyalarının çoğalmasının yattığı düşünülebilir.

Engelli bireylerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin en aza indirilmesi ve sosyal hayata katılımlarının sağlanabilmesi için engelli bireylere yönelik hizmetlerin artırılması önemli bir konudur. Çünkü engelli bireylerin sosyal dışlanmaya maruz kalmalarında önyargılar, yetersiz ulaşım ve eğitim hizmetlerinin yanında kurumsal ayrıcalıklar olması önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan bu çalışmada da engelli bireylerin kurumlardan yardım alma noktasında sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada elde edilen bulgular ve ilgili literatür ışığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir;

1. Engelli bireylerde eğitim düzeyi yüksek olan engellilerin sosyal dışlanma yaşama düzeylerinin eğitim düzeyi düşük olan katılımcılara kıyasla daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada eğitim düzeyi yüksek olan engelli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerini en aza indirmeye yönelik önlemler alınabilir. Bu amaçla eğitim düzeyi yüksek olan engelli bireylerin eğitim düzeylerine ve sahip oldukları becerilere uygun alanlara istihdam edilmelerinin faydalı olacağı düşünülebilir.

2. Araştırmada engelli bireylerde ekonomik düzeylerinin düşük olmasının sosyal dışlanma yaşama düzeylerini yükselttiği tespit edilmiştir. Bilindiği gibi iş yaşamına girmek hem maddi yoksunluğun en aza indirilmesine hem de bireyin sosyalleşmesini ve sosyal dışlanmayı azaltma noktasında önemli bir yere sahiptir. Bu noktada engelli bireylerde gerek maddi yoksunluğun azaltılması gerekse de toplumsal dışlanma yaşam düzeylerinin en aza indirilmesi için engellilere yönelik istihdam politikaları geliştirilebilir.

3. Araştırmada erkek katılımcılar ile kıyaslandığı zaman kadınların daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları tespit edilmiş, bunun temelinde toplumsal yapı içerisinde kadın ve erkek arasındaki fırsat eşitliğinin yeterli düzeyde olmaması, yaşanan bölgede engellilere yönelik ön yargı ve olumsuz bakış açılarının bulunması, engelli kadınların istihdama dâhil olma düzeylerinin düşük olmasının yattığı düşünülmüştür. Bu kapsamda engelli kadınların toplum yaşamında daha aktif rol almaları ve istihdama katılımlarının artırılması için bazı yasal düzenlemeler yapılabilir.

4. Engelli bireylerde sosyal dışlanmanın farklı sosyo-demografik değişkenler açısından ele alındığı yeni çalışmalar yapılabilir. Böylece engelli bireylerde sosyal dışlanma üzerinde demografik değişkenlerin hangi derecede belirleyici olduğuna dair geniş kapsamlı bulgulara ulaşılabilir.

5. Araştırmada yaş grubu değişkenine göre ele alındığı zaman engelli bireylerin sosyal katılımcılık ve kültürel entegrasyon konularında sosyal dışlanma düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bilindiği gibi insanların sosyal gereksinimleri yaş gruplarına göre farklılık göstermekte olup, engelli bireylerde de farklı yaş grubunda bulunan bireylerin sosyal açıdan farklı gereksinimlere sahip olmaları beklenen bir durumdur. Bu noktada her yaş grubundan engelli bireyin sosyal ve kültürel gereksinimlerini karşılamaya yönelik politikalar geliştirilebilir. Örneğin; genç engelli bireyleri toplumla bütünleştirmek için spora katılım projeleri ve yaşlı bireylerin toplumdaki soyutlanmalarını engellemek için yaşlılara yönelik sosyal entegrasyon projeleri.

6. Araştırmaya katılan engelli bireylerin sosyal dışlanma durumlarının medeni durum değişkenine göre bazı farklılıklar gösterdiği bulunmuştur. Medeni durum bireyin sosyal yaşamını birçok açıdan etkilemektedir. Özellikle bekâr bireyler ile kıyaslandığı zaman evli engelli bireylerin sosyal yapı içerisinde sorumlulukları daha fazladır. Bununla birlikte bekâr engelli bireylerde hem kendi yaşamlarını idame ettirme hem de aile büyüklerini geçindirmek için iş bulma gibi konularda sosyal dışlanma sorunları yaşayabilmektedirler. Bu kapsamda hem evli hem de bekâr engelli bireylere yönelik olarak devletin maddi ve manevi açıdan eşit destek sağlamasının engelli bireyler açısından faydalı olacağı söylenebilir.

Engelli bireylerin sosyal hayata katılımının artırılması, toplumsal yapı içindeki diğer bireyler kadar eşit koşullarda yaşayabilmeleri için sosyal hayata erişimlerini artırıcı politikaların geliştirilerek uygulanması gerekmektedir. Fiziksel çevrede, ulaşım sistemlerinde, kamu alanlarında ve engelli vatandaşların sosyal hayatlarını sürdürdüğü bütün bu alanlarda yasal mevzuatla oluşturulan politikaların hızlı bir şekilde uygulanması, engellileri hem toplumsal yaşama daha aktif katacak hem de eğitim, sağlık hizmetlerine erişim, istihdam ve sosyal destek gibi engellilerin yaşadığı sorunların ortadan kaldırılabilmesi ya da minimize edilebilmesi için fırsat yaratacaktır. Bu noktada, fiziksel çevre ve mimari yapıların yeniden tasarlanması ayrıca yeni yapılacak mimarilerin ve fiziksel çevre düzenlemelerinin, toplumda engelli bireylerin de varlığı göz önünde bulundurularak inşa edilmesi gerekmektedir.

Sosyal hayata katılımı ve toplumla bütünleşmeyi engelleyen unsurların başında fiziksel şartların eksikliği gelmekle birlikte, toplumla bütünleşmenin önündeki engellerden biride toplumsal önyargılar, kalıplaşmış davranış biçimleri ve bilinç-bilgi yetersizliğidir. Örneğin, istihdam alanında engelli bireyin engelli olmayan diğer bireylere göre daha az verimli olduğunu düşünen işveren, bu noktada engellinin istihdama dâhil olabilmesini engellemektedir. Hâlbuki engellilerinde fiziksel veya ruhsal durumuna göre kendi becerisi doğrultusunda, verimli olabileceği uygun bir işte çalışabilmesi için olanak sağlanmalıdır. Bu konuda toplumun farkındalığının geliştirilmesi sağlanmalıdır. Eğitim alanında da gerek ailevi tutumlar gerek okul yöneticilerin olumsuz düşünceleri, engelli gençlerin eğitim hayatının önünde bir engel teşkil etmektedir.

Bütün bunlar birlikte düşünülduğünde engelli bireylerin istihdamda, eğitimde, fiziksel çevreye ve sağlık hizmetlerine erişimde, engelli birey için önem arz eden rehâbilitasyon hizmetlerinden yararlanmada yaşadığı sorunlar, sosyal dışlanmanın gerçekleştiği ve engelli bireyin toplum dışına itildiği durumlardır. Böylesine durumlarda engelliler, sosyal hayata entegre olamamaktadırlar. Bu kapsamda toplumda engelli farkındalığı oluşturulmalı, yapılacak eğitim faaliyetleri ile toplum bilinçlendirilmelidir.

Engelli bireyleri sosyal hayata dâhil eden projeler, sosyal dışlanmayla mücadelede dezavantajlı konumda bulunan grupların toplumla bütünleşmesinin sağlanması açısından önemlidir. Sosyal dışlanmanın toplumda yok sayılma ve toplumdaki soyutlanmaya neden olabileceği gerçeğinden hareketle sorunla mücadelede yapıcı yaklaşımlar geliştirilmelidir. Engellilerin kendilerini toplumdaki uzaklaştırmaması ve toplumunda engellileri içine alan ve onlara anlayış gösteren bakış açısı kazanması bu anlamda engelli bireylerin topluma katılımı için önemli bir adım olacaktır. Örnek verecek olursak engelli bireyler için önem arz eden işaret dili ve kabartma yazıları konusunda daha duyarlı olunmalı ve bu konularda araştırma geliştirme faaliyetleri artırılmalıdır. Diğer bir örnek ise gerek kamusal alanlarda gerek diğer alanlarda engelli asansörlerini diğer bireyler kullanmamalı; ulaşım araçlarında da engelli vatandaşlara ayrılan koltuklara diğer bireyler oturmamalıdır.

Engelli refahı alanında, etik ilke ve uygulamaları gereğince engelli bireyin yaşadığı sosyoekonomik sorunlarla mücadele etmek, sosyal hizmet mesleğinin temel hedeflerindedir. Sosyal hizmetin amacına da bağlı olarak hem engelli birey hemde ailelerinin yaşadığı sorunların çözümü için engelli bireylerle ve ailelerle çalışmak, aile üyelerini destekleyici sosyo-ekonomik yardımların yanı sıra bireylerin sorun çözme ve baş etme kapasitelerinin artırılarak psikososyal desteğin sağlanması gerekmektedir.

İnsan, biyopsikososyal bir canlıdır. Belli bir çevrede doğar, gelişir, büyür ve ölür. Toplumsal yapı içerisinde bir sosyal çevreye sahiptir. Sosyal çevrenin kültürel özelliklerini öğrenir ve sosyalleşmeye başlar. İlk olarak ailede başlayan sosyalleşme, sonrasında sosyal çevreyle kurulan ilişkiler ve etkileşimlerle devam eder. Engelli birey için de durum aynıdır. Hem aile hem de sosyal çevre düşünülduğünde engelli bireyin bir ilişkiler ağı içerisinde olduğu görülmektedir. Aile ve sosyal çevreyle olumlu ilişkiler kurulabilmesi, engelli bireyin sosyal iyilik halinin sağlanması ve toplumda eşit bir yurttaş olarak kimlik kazanması için topluma belirli görevler düşmektedir. Toplum engelli birey için sorun çözücü bir mekanizma olmalıdır.

Engellilik, doğuştan veya daha sonradan oluşabilen ve bireyin hayatını olumsuz etkileyen yaşamsal olaylardandır. Hiçbir zaman unutulmamalıdır ki her birey, bir engelli adaydır. Bu nedenle engelli bireylerin karşılaşılabilecekleri sorunları onların gözünden görebilmek ve hayatımızda empatî kurarak yaşayabilmek insani açıdan da yapmamız gereken bir sorumluluktur.

Kaynakça

1. Bayram, N. Sam, N. Aytaç, S. ve Aytaç, M. (2010). Yaşam tatmini ve sosyal dışlanma. "*İş, Güç*" *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 12(3), 81-92.
2. Besiri, A. (2009). Yoksulluk ekseninde engellilerin eğitimi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 83, 353-374.
3. Beşirli, H. Koçancı, M. Bakır, A. Özdemir, Z. ve Gülle, Y. (2016). *Sosyal Konut Uygulamaları ve Yoksulluğun Yönetimi Üzerine Ampirik Bir Çalışma*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
4. Bucuka, Y. (2017). Dini sosyalleşme ve sosyal dışlanma ekseninde engellilik (Bingöl ili örneği) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
5. Can, A. (2014). Spss ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi. Ankara: PEGEM Akademi Yayınevi.
6. Çaha, H. (2016). Engellilerin toplumsal hayata katılmasına yönelik politikalar: Türkiye, ABD ve Japonya örnekleri. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 5(10), 123-150.
7. Çakır, Ö. (2002). Sosyal dışlanma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 83-104.
8. Darıyemez, M. (2012). *Sosyal dışlanma bağlamında engellilerin çalışma hayatından soyutlanması: Antalya ili örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
9. Durduran, Y. (2009). *Engelli çocukların engellilikleri dışındaki sağlık sorunları ve sağlık hizmetinden yararlanma durumları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
10. Elwan, A. (1999). Poverty and disability. Washington: World Bank.
11. Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2017). Engelli Bakım Hizmetleri. Erişim Tarihi: 02.01.2019. <https://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar>.
12. Erdoğan, B. ve Köten, E. (2014). Engelli gençler, sosyal dışlanma ve internet. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
13. Ergüden A.D. (2008). *Sosyal dışlanma açısından bedensel engelli bireylerin yaşantılarının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
14. Ertan, L. (2017). Zihinsel engelli çocuğa sahip ana babalarda sosyal kaygı ve algılanan sosyal destek (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
15. Eurostat Statistics Explained. (2017). Erişim Tarihi: 20.12.2019. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics__health#Basic_activity_difficulties:_Lifting_and_carrying_difficulties_affected_affected_5.C2.A0.25_of_people_in_the_EU.
16. Genç, Y. (2015). Engellilerin sosyal sorunları ve beklentileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 35(2), 65-92.
17. Genç, Y. ve Çat G. (2013). Engellilerin istihdamı ve sosyal içerme ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 363-393.

18. Kalkan, E. (2018). *Fiziksel engelli bireylerde öz yeterlilik, öfke ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
19. Karakan, B. (2018). *Türkiye’de sosyal dışlanma ve dezavantajlı gruplar: engelliler üzerine tanımlayıcı bir çalışma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
20. Karip, S. (2016). *Engelli bireylerin sağlık hizmetlerine ulaşılabilirlik düzeylerinin belirlenmesi: Konya örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
21. Koca, C. (2010). Engelsiz şehir tasarım raporu, <http://www.devturkiye.org/Projeler/Engelsiz-Sehir-Planlamasi/Engelsiz-Sehir-Tasarim-Raporu/?phpMyAdmin=rljdgPQ20IOflk3Pk1V2hi3ya/>, Erişim Tarihi: 07.09.2018.
22. Manevi Temelli Sosyal Hizmetler. Sosyal dışlanma riski bulunan gruplar. Erişim Tarihi: 28.10.2018. <http://www.manevisosyalhizmet.com/?p=306>.
23. Özbulut, M. ve Sayar Ö. (2009). Bir sosyal dışlanma fotoğrafı, *Aile ve Toplum Dergisi*, 11(5), 59-76.
24. Özgökçeler, S. (2007). *Sosyal dışlanma sorunsalı ve engellilerin sosyal politikası bağlamında değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
25. Özgökçeler, S. ve Bıçkı, D. (2010). Özürlülerin sosyal dışlanma boyutları: Bursa ve Çanakkale örneklerinden yansıyanlar, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu*, Denizli.
26. Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2002). Türkiye Özürlüler Araştırması. Erişim Tarihi: 20.09.2018. <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf>.
27. Sapancalı, F. (2005). Avrupa Birliği’nde sosyal dışlanma sorunu ve mücadele yöntemleri. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3, 51-106.
28. Sarıgül, A. (2016). *Bedensel engellilerde sosyal dışlanma Ağrı ili örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
29. Tartanoğlu, Ş. (2010). Sosyal dışlanma: küreselleşme perspektifinden bir kavramsallaştırma çabası, *Sosyoloji Konferansları*, (42), 1-13.
30. Türkiye İstatistik Kurumu. (2011). Nüfus ve Konut Araştırması. Erişim Tarihi: 11.01.2019. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/2618/nufus-ve-konut-arastirmasi-engellilik-arastirma-sonuclari.pdf>.
31. 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun, (2005), T.C. Resmi Gazete, 25868, 7 Temmuz 2005.